

Mariański, Janusz

Socjologiczne badania nad religijnością wiejską we Francji (1945-1975)

Studia Płockie 12, 147-159

1984

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Janusz Mariański

SOCJOLOGICZNE BADANIA NAD RELIGIJNOŚCIĄ WIEJSKĄ WE FRANCJI (1945—1975)

Rozwój francuskiej socjologii religii wiąże się z nazwiskiem kanonisty i historyka prawa kanonicznego G. Le Brasa. Stworzył on wyraźne podstawy teoretyczne dla nowoczesnej socjologii religii i podjął rozległe badania nad stanem religijności Francuzów w różnych okresach, aż do współczesności włącznie. Odwoływał się zarówno do materiałów historycznych (protokoły wizytacji kanonicznych biskupów), jak i współczesnych (badania ankietowe). Śledził aktualny stan katolicyzmu we Francji, jego ogólne tendencje i kierunki rozwojowe, skupiając się szczególnie na przemianach Kościoła w środowisku wiejskim.

G. Le Bras — jak zaznacza J. Majka — „opierając się na protokołach wizytacji kanonicznych opracowuje statystykę i kartografię praktyk religijnych, które odpowiednio poklasyfikowane uznał za pewien, choć częściowy tylko i niedoskonały, sprawdzian stanu religijnego badanych grup statystycznych. Stworzyło to nie tylko podstawę do nowej periodyzacji historii Kościoła we Francji, lecz także do sformułowania pewnych tez, dotyczących związku między praktykami religijnymi a morfologią i strukturą społeczną”¹. Rezultaty swoich badań zebrał G. Le Bras w kilku dziełach: *Introduction à l'histoire de la pratique religieuse en France* (t. I—II, Paris 1942—1945), *Études de sociologie religieuse* (t. I—II, Paris 1955—1956), *L'Eglise et le village* (Paris 1976)².

I. PRAKTYKI RELIGIJNE JAKO PRZEDMIOT BADAŃ SOCJOLOGICZNYCH

Badania nad wiejskim katolicyzmem francuskim kontynuował na wielką skalę F. Boulard, uczeń G. Le Brasa. W 1947 roku opublikowano pierwszą mapę praktyk religijnych wsi francuskiej (drugie poprawione wydanie tej mapy — 1952 r.)³. Dokonana synteza zbieranych od wielu lat materiałów statystyczno-socjograficznych wykazała — obok regionów chrześcijańskich — istnienie okręgów zdechrystianizowanych lub będących na drodze ku dechrystianizacji. Wśród trzech tysięcy kantonów wiejskich sto dziesięć zostało za-

¹ J. Majka, *Metodologia nauk teologicznych*, Wrocław 1981, s. 340.

² J. Majka, *Socjologia religii w ujęciu prof. Le Brasa a socjologia duszpasterska*, „Zeszyty Naukowe KUL” 3(1960) nr 1, s. 91—108. W. Piwowarski, *Gabriel Le Bras — życie i twórczość*, „Studia Warmińskie” 11(1974), s. 601—604. T. Mrówczyński, *Socjologia i socjografia katolicyzmu we Francji (okres powojenny)*, „Euhemer — Przegląd Religioznawczy” 3(1959) nr 3, s. 333—342.

³ F. Boulard, *Carte religieuse de la France rurale*, „Les cahiers du clergé rural” 92(1947), s. 403—414; tenże, *Premiers itinéraires en sociologie religieuse*, Paris 1954.

liczonych do grupy całkowicie misyjnych (kategoria C)⁴. Okolice przemysłowe charakteryzowały się z reguły wyższym stopniem dechrystianizacji niż pozostałe regiony (np. okolice górskie). Przeciętą religijność mieszkańców wsi francuskiej w latach pięćdziesiątych nie była wysoka.

G. Le Bras dodaje, że rzadko się zdarza, by obojętność religijna — także w rejonach rolniczych — nie dotknęła większości mężczyzn. W niektórych kantonach wiejskich procent nieochrzczonych może sięgać od 1/4 do 1/3 ogółu mieszkańców. Indyferentyzm religijny dotyka również mocno środowiska wiejskiego⁵. Wśród protestantów francuskich w latach pięćdziesiątych — jak stwierdzał F. G. Dreyfus — 75% na wsi i 90% w mieście uczestniczyło bardzo rzadko w kulcie niedzielnym. W niektórych rejonach wiejskich sytuacja była wręcz katastrofalna. Zwłaszcza w tych parafiach ewangelickich, w których znaczny odsetek stanowili robotnicy, dechrystianizacja posunęła się najdalej. Znaczna absencja w praktykach religijnych charakteryzowała wsie pozostające pod wpływem industrializacji⁶.

W pierwszym etapie rozwoju socjologicznych badań nad katolicyzmem preferowano — stosownie do dyrektyw metodologicznych wypracowanych przez G. Le Brasa — typ badań wiejskich przez opozycję do studiów nad religijnością miast⁷. Socjologia praktyk religijnych na wsi dominowała nad socjologią praktyk religijnych w mieście. Potem objęto badaniami zarówno środowiska wiejskie, jak i miejskie (parafie, dekanaty, diecezje, prowincje, regiony), środowiska uprzemysłowione, jak i nieuprzemysłowione⁸. Dane o życiu religijnym — w przekrojach czasowych i przestrzennych — ujmowano w kontekście czynników geograficznych, ekonomicznych i społecznych, uwypuklając w ten sposób związki dechrystianizacji z rozwojem industrializacji i postęпами urbanizacji. Badania te z reguły powiązane z odnową duszpasterską były prowadzone zarówno przez instytuty naukowe, jak i ośrodki stawiające sobie przede wszystkim cele pastoralne (odnowa Kościoła i umocnienie jego pozycji w społeczeństwie, sprawne kierowanie akcją duszpasterską itp.). Rozmiary dokonanych osiągnięć ilustrują między innymi opracowania syntetyczne i zestawy bibliograficzne⁹.

W latach pięćdziesiątych nastąpił dynamiczny rozwój badań nad religijno-

⁴ F. Boulard, *Premiers itinéraires...*, s. 24.

⁵ G. Le Bras, *L'Eglise et le village*, Paris 1976, s. 169.

⁶ F. G. Dreyfus, *Le Protestantisme Alsacien*, „Archives de Sociologie des Religions” 3(1957), s. 57—71; tenże, *Premiers résultats d'une sociologie du Protestantisme en France*, „Archives de Sociologie des Religions” 8(1959), s. 147—157.

⁷ J. Maitre, H. Mendras, *La sociologie de la vie religieuse des campagnes françaises*, „Paroisse et Mission” 5(1958), s. 25.

⁸ Y. Daniel, *Aspects de la pratique religieuse à Paris*, Paris 1952; L. Gros, *La pratique religieuse dans le diocèse de Marseille*, Paris 1954; P. Gouyon, *La pratique religieuse dans l'agglomération bordelaise*, Bordeaux 1957; *Diocèse de Coutances. Sociologie et Pastorale*, Coutances 1957.

⁹ J. Maitre, *L'apport de la sociologie religieuse aux études rurales françaises*, „Études Rurales” 13—14(1964), s. 176—180; tenże, *Les dénombrements de catholiques pratiquants. Mise à jour du tableau des enquêtes. Diocèses de la France métropolitaine (1957—1963)*, „Archives de Sociologie des Religions” 16(1963), s. 141—144; tenże, *Les dénombrements des catholiques pratiquants en France*, „Archives de Sociologie des Religions” 3(1957), s. 72—95; J. Maitre, H. Mendras, *La sociologie de la vie religieuse des campagnes françaises*, „Mission et Sociologie” 1(1958), s. 23—42; F. Boulard, *L'étude d'un village rural. Étude d'une paroisse rurale*, Paris 1951; G. Mury, *Essor ou déclin du catholicisme français*, Paris 1960; P. Toulat, A. Bougeard, J. Templier, *Les chrétiens dans le monde rural*, Paris 1962; P. Schmidt-Eglin, *Le mécanisme de la déchristianisation. Recherche pastorale sur*

ścią miejską. F. Boulard i J. Rémy podsumowali wszystkie dotychczasowe rezultaty badań i postawili hipotezę o kulturowym uwarunkowaniu religijności¹⁰. Różnice w poziomach praktyk religijnych poszczególnych miast nie są prostym rezultatem różnicy w ich strukturze wewnętrznej (np. odsetek ludności robotniczej), nie tłumaczą się charakterem miasta mierzonym według kryterium demograficznego (liczba mieszkańców) i kryterium rytmu wzrostu (nagły wzrost liczby mieszkańców), lecz znajdują wyjaśnienie w kulturze regionalnej (zmienna wyjaśniająca o charakterze autonomicznym), w więzi istniejącej między miastem a regionem kulturowym, do którego miasto należy, dalej w czynnikach historycznych oraz w charakterze działalności duszpasterskiej.

Odwołanie się do kultury regionalnej nie przekreśla dwojakiego typu wpływów: wpływów o charakterze globalnym odnoszającym się do wszystkich miast (np. typowa dla miast kultura techniczna) i wpływów o działaniu częściowym, odnoszającym się do czynników różnicujących zachowania religijne w mieście (np. przynależność do określonej struktury społecznej modyfikowanej przez zawód i wykształcenie). Czynniki ekonomiczne nie tłumaczą i nie wyjaśniają lokalnych i regionalnych zmian praktyk religijnych.

Tezę F. Boularda i J. Rémy'ego o braku korelacji między poziomem praktyk niedzielnych a czynnikami ekonomicznymi w środowisku miejskim oraz konstatacje dokonane przez H. Mendrasa wskazujące na brak ogólnej więzi między cechami religijnymi a społeczno-ekonomicznymi w obrębie populacji wiejskiej, poddał w wątpliwość J. P. Terrenoire¹¹. Przeprowadzone przez niego analizy statystyczne oparte na materiałach dotyczących środowiska wiejskiego wykazały, że na poziomie kantonów wiejskich, a jeszcze bardziej na poziomie departamentów zmiana globalnego stanu praktyk religijnych jest w bardzo dużym stopniu związana z ewolucją struktury ekonomicznej społeczeństwa (według wzrostu odsetka ludności czynnej zawodowo). Istnieje — zdaniem J. P. Terrenoire — więź pomiędzy spadkiem religijności a wzrostem kapitalistycznym¹².

Jak wynika z opracowania dokonanego przez F. Boularda i J. Rémy'ego, 30,7⁰/₀ ogółu dorosłych mieszkańców wsi francuskiej (24,5⁰/₀ mężczyzn i 41,7⁰/₀ kobiet) uczestniczyło we mszy św. niedzielnej i 39,4⁰/₀ przyjmowało komunię wielkanocną (30,9⁰/₀ mężczyzn i 49,2⁰/₀ kobiet). Poziom praktyk religijnych był na wsi wyższy w skali globalnej niż w mieście. Dwa kolejne spisy osób uczęszczających na mszę św. niedzielną (w latach 1954—1962), w kilku diecezjach francuskich, wykazały w stosunkowo krótkim czasie tylko nieznaczną ewolucję praktyk religijnych, zarówno w mieście, jak i na wsi. Wskazywałoby to na pewną stabilność praktyk religijnych¹³.

les peuple des campagnes, Paris 1952; *Sociologia de la religión y teologia. Estudio bibliográfico*, Madrid 1975.

¹⁰ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse urbaine et régions culturelles*, Paris 1968.

¹¹ J. P. Terrenoire, *Population active, pratiques religieuses et espaces de référence*, „Archives de Sciences Sociales des Religions” 41(1976), s. 137—164.

¹² Tamże, s. 164.

¹³ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 31—33. Autorzy cytują przykłady świadczące o obniżeniu się poziomu praktyk niedzielnych na przestrzeni krótkiego czasu (Pas-de-Calais, Lens, Liévin). Obniżenie poziomu uczestnictwa w praktykach religijnych we Fryburgu szwajcarskim w okresie 10 lat (1956—1965) było związane z szybkim uprzemysłowieniem miasta i napływem nowych sił roboczych (migracja wewnętrzna i zewnętrzna). Wzrost odsetka kobiet obecnych

Środowisko wiejskie okazało się bardziej zróżnicowane w zakresie praktyk religijnych niż środowisko miejskie. W środowisku wiejskim — w zależności od regionu — wachlarz realizowanych praktyk wielkanocnych obejmował od 3% do 99% ogółu dorosłych w wieku 20 lat i więcej, natomiast w odniesieniu do praktyk niedzielnych — od 5% do 87,5%. Miasta wykazywały pod tym względem większą jednolitość. Odchylenie między wskaźnikiem dominicanes i paschantes w mieście było mniejsze niż na wsi. Wśród ludności wiejskiej istnieje pewna grupa osób odbywających spowiedź wielkanocną mimo zerwania z praktykami niedzielными. Praktyki religijne kobiet i mężczyzn w miastach reprezentowały bardziej zbliżony poziom niż na wsi. W miastach praktyki religijne stały się faktem bardziej rodzinnym. Wskaźniki komunikujących w niedzielę w stosunku do obecnych na mszy św. osiągnęły wyższy poziom w mieście niż na wsi.

Zaangażowanie kultowe poszczególnych grup zawodowych przedstawiało się rozmaicie. Bardziej znaczne różnice występowały w regionach o silniejszych praktykach religijnych. W środowiskach wiejskich silna polaryzacja między zawodami o minimalnym odsetku osób praktykujących i zawodami o wysokim wskaźniku zaangażowań kultowych może wskazywać na żywotne napięcia wewnętrzne i dezintegrację społeczną. Pogłębiający się silny proces urbanizacji wsi przyspiesza zmniejszanie się różnic pomiędzy religijnością ludzi mieszkających na wsi i w mieście¹⁴.

Nie stwierdzono korelacji pomiędzy wielkością miasta a globalnym poziomem praktyk religijnych. Szereg wielkich miast posiadało niskie wskaźniki praktyk religijnych, z drugiej zaś strony spotykało się miasta z liczbą powyżej 100 tys. mieszkańców mogące poszczycić się stosunkowo znaczną żywotnością religijną i wiele małych miast o wyjątkowo niskim wskaźniku praktyk religijnych. Jedynie Paryż wykazywał zdecydowanie najniższe wskaźniki uczestnictwa we mszy św. niedzielnej¹⁵.

Istnieją miasta, w których poziom praktyk religijnych jest wyższy niż w niektórych środowiskach wiejskich. Wsie, zupełnie odcięte od wpływów miejskich, nie muszą być jedynym bastionem religijności. Zaznaczają się powiązania między religijnością miast a religijnością w strefach wiejskich otaczających miasta. Konfrontacja mapy praktyk religijnych miast i wsi pozwoliła stwierdzić, że wszystkie miasta najbardziej praktykujące są usytuowane w regionach wiejskich o wysokim wskaźniku osób praktykujących. Korelacja była prosta i stała.

W okolicach słabo praktykujących mieszkańcy miast praktykowali lepiej niż mieszkańcy wsi (np. Paryż i wsie otaczające to miasto), natomiast w okręgach o wysokim poziomie praktyk religijnych sytuacja była odwrotna: mieszkańcy wsi praktykowali lepiej niż mieszkańcy miasta¹⁶. W mieście Dole ucze-

w kościele na mszy św. jest przejawem procesu dechrystianizacji danego terenu. Im więcej procentowo jest kobiet niż mężczyzn w kościele, tym mniejsza jest ogólna frekwencja. Por. K. Judenko, *Francuskie badania nad religijnością*, „Rocznik Wolnej Myśli” 1962, s. 55.

¹⁴ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 35—89.

¹⁵ Tamże, s. 44—49. F. Houtart zwraca uwagę, że wielkie miasta nie mają na ogół sieci parafialnej i liczby księży dostosowanych do ich wielkości demograficznej. Ten fakt bardziej wpływa na obniżenie się liczby praktykujących niż rozmiary miasta. F. Houtart, J. Rémy, *Milieu urbain et communauté chrétienne*, Paris 1968, s. 54.

¹⁶ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 36—40.

szczało na mszę św. niedzielą 13⁰/o ogółu dorosłych mieszkańców, zaś w okolicy wiejskiej — 34⁰/o. Robotnicy mieszkający we wsiach praktykowali lepiej niż robotnicy miejscy (19⁰/o i 5,5⁰/o)¹⁷. Nieco inaczej układały się praktyki religijne w regionie marsylskim, w którym przeciętna praktyka niedzielna charakteryzowała się wskaźnikiem wynoszącym 12,5⁰/o. Marsylia miała podobny poziom tych praktyk do rejonu ją otaczającego¹⁸. Z powyższych konstatacji nie można wyciągać wniosku, że w rejonach o słabych praktykach religijnych miasta odgrywają rolę czynnika inspirującego odnowę religijną, chociaż można mówić o pewnej „tonalności religijnej” wspólnej dla danego regionu¹⁹.

Zaobserwowano różnice w praktykach religijnych w centrach miast i na ich peryferiach. Przedmieścia, które z reguły są wyposażone niewystarczająco w miejsca kultu religijnego, charakteryzują się niższą praktyką religijną niż centra miast²⁰. Nie widać natomiast wyraźnej różnicy w praktykach religijnych między sferą pozostającą pod bezpośrednim oddziaływaniem miasta a resztą regionu kulturowego. Miasta położone w sąsiedztwie Paryża w odległości poniżej 100 km nie są odmienne w profilu religijnym od pozostałych miast leżących w okręgu paryskim. Poza paryskim rejonem kulturowym praktyki religijne są wyższe²¹.

Uczestnictwo w praktykach religijnych ludności wiejskiej stało na nieco wyższym poziomie niż ludności miejskiej. W miarę postępów urbanizacyjno-industrializacyjnych uczestnictwo w praktykach nieco osłabło. Ewolucja w kierunku spadku udziału w praktykach religijnych jest ogólną tendencją we Francji. Spisy dokonywane po 1973 roku ukazały rozmiary zmian, zróżnicowanie w poszczególnych diecezjach, miastach, parafiach, regionach — w porównaniu z obliczeniami wcześniejszymi z lat 1950—1965. W niektórych regionach spadek praktyk religijnych na wsi był wyraźnie silniejszy niż w miastach. Odsetki osób praktykujących w niedzielę na wsi i w mieście powoli wyrównują się²².

Wszystkie studia socjologiczne oparte o wymierzalne wskaźniki zachowań religijnych ukazują, że robotnicy — w tym także robotnicy wiejscy — w najmniejszym zakresie wypełniają normy kościelne nakazujące uczestnictwo we mszy św. niedzielnej²³. Badania przeprowadzone w latach 1967—1968 wśród praktykujących robotników aglomeracji lyońskiej wykazały, że większość z nich wychowywała się w środowisku nierobotniczym (część pochodziła ze wsi) i luźno była związana z klasą robotniczą oraz jej ideologią²⁴. J. Delu-

¹⁷ J. Chélini, *La ville et L'Eglise: Premier bilan des enquêtes de sociologie religieuse urbaine*, Paris 1958, s. 94.

¹⁸ L. Gros, *La pratique religieuse...*, s. 62.

¹⁹ J. Chélini stawia hipotezę, że wielkość miasta nie ma decydującego wpływu na stan praktyk religijnych, lecz usytuowanie miasta w odpowiednim regionie. W okręgach o wysokiej religijności miasta mają niższy poziom praktyk religijnych niż region otaczający, w okręgach o bardzo niskiej religijności miasta górują nad regionem otaczającym i w okręgach obojętnych pod względem religijnym występuje swoista równowaga między miastem i regionem. J. Chélini, *La ville...*, s. 112.

²⁰ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 52—54.

²¹ Tamże, s. 83—85.

²² J. Potel, *Évolution récente de la pratique dominicale*, „La Maison-Dieu” 130 (1977), s. 35—48. Por. R. Rémond, *Dreissig Jahre Geschichte des französischen Katholizismus*, „Internationale Katholische Zeitschrift” 7(1978) nr 3, s. 247—259.

²³ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 57. Por. M. Quoi, *La ville et l'homme*, Paris 1952, s. 198.

²⁴ H. Lasserre, *Etyka chrześcijańska i świadomość klasowa*, „Człowiek i Światopogląd” 3(1975), s. 37—54.

meau pisze, że „wiejscy, najbardziej upośledzeni ludzie, którzy w XIX wieku wraz z rozwojem industrializacji opuszczali przeludnione wsie, stanowili najmniej «skatechizowany» element dawnej Europy, ten, który pozostał na marginesie świata czytającego, a tym bardziej piszącego. Przesadzeni brutalnie na przedmieścia, pozbawione parafii, które mogłyby ich przyjąć, szybko zapominali tej odrobiny wiedzy religijnej, jaką mieli. A więc, Kościół nie utracił klasy robotniczej. Nigdy jej naprawdę nie osiągnął”²⁵.

J. P. Terrenoire podaje następującą hierarchię grup społeczno-zawodowych według praktyki niedzielnej: wielcy właściciele ziemscy (46,1⁰/o), warstwy wyższe, przemysłowcy, wielcy kupcy, wolne zawody (43,5⁰/o), średni właściciele ziemscy (34,9⁰/o), mali właściciele ziemscy (25,4⁰/o), średnie warstwy urzędnicze i personel usługowy (23,6⁰/o), rzemieślnicy i drobni kupcy (20,9⁰/o), robotnicy rolni (16,0⁰/o) i robotnicy (14,7⁰/o)²⁶. Według R. Panneta praktyka niedzielna rolników jest nieco silniejsza niż reszty populacji wiejskiej. Są oni bardziej wrażliwi na tradycje religijne, łatwiej podporządkowują się obyczajom i autorytetom lokalnym²⁷. Dość często stwierdza się, że robotnicy rolni nie praktykują lepiej niż robotnicy przemysłowi²⁸. Z reguły zaś ludność nieaktywna zawodowo praktykuje o wiele intensywniej niż ludność aktywna²⁹.

II. MIGRACJE ZE WSI A RELIGIJNOŚĆ

Cechą charakterystyczną współczesnych społeczeństw zindustrializowanych lub industrializujących się jest mobilność rozumiana jako przesuwanie się ludzi z jednej miejscowości do drugiej (ruchliwość horyzontalna, geograficzna, regionalna) lub od jednej pozycji społecznej do drugiej (ruchliwość wertykalna, zawodowa, społeczna). Wzrost dynamiki życia społeczno-gospodarczego rejonu i wchodzenie wsi w szerszy układ powiązań społeczno-gospodarczych wiąże się ze wzrostem ruchów migracyjnych, tak w postaci migracji stałych i sezonowych, jak i migracji wahałkowych (codzienne dojazdy do pracy i do szkół). Procesy migracyjne znajdują odzwierciedlenie w rozmiarach i tempie przeobrażeń religijności ludzi.

Prosty schemat „miasto — czynnik dechrystianizacji” został nieco zmodyfikowany w socjologii współczesnej. Dość często jednak podkreśla się w badaniach socjologicznych rujnujący wpływ miast na życie religijne chłopów migrujących do ośrodków wielkomiejskich. Na stu chłopów francuskich migrujących do Paryża dziewięćdziesięciu przestaje praktykować z chwilą przyjazdu do miasta³⁰. Niektórzy przybysze ze wsi w fazie początkowej pragną zintegrować się z nową parafią miejską, lecz po kilku tygodniach rezygnują³¹.

²⁵ J. Delumeau, *O chrystianizacji i dechrystianizacji*, „Znak” 28(1976) nr 8—9, s. 1142.

²⁶ J. P. Terrenoire, *Groupes socio-professionnels et pratiques culturelles catholiques*, „Archives de Sciences Sociales des Religions” 37(1974), s. 129.

²⁷ R. Pannet, *Le catholicisme populaire. 30 ans après „La France, pays de mission?”*, Paris 1974, s. 188—190.

²⁸ J. Maître, *L'apport...*, s. 176—180. Por. *L'étudiant et la religion*, Paris 1966, s. 56.

²⁹ J. Laloux, *Seelsorge und Soziologie. Eine praktische Einführung für die Gemeindeführung*, Luzern-München 1969, s. 311—312.

³⁰ G. Le Bras, *Études de sociologie religieuse*, t. 2, Paris 1956, s. 480.

³¹ E. Pin, *Hypothèses relatives à la désaffection religieuse dans les classes populaires*. W: H. Carrier, E. Pin, *Essais de sociologie religieuse*, Paris 1967, s. 317.

Odsetek praktykujących dorosłych mężczyzn wynosił w Lyonie: 13% dla urodzonych na wsi, 25% dla urodzonych w małych miastach i 30% dla urodzonych w wielkich miastach. Wśród kobiet różnice były podobne, jednak mniej zdecydowane — od 25% do 35%³².

Katolicy pochodzenia miejskiego zachowują przy przejściu do innego miasta poziom praktyk religijnych z poprzedniego miejsca zamieszkania, natomiast katolicy pochodzenia wiejskiego opuszczają w dużej proporcji praktyki religijne. Osoby, które przybyły do miasta w wieku dojrzałym, są mniej podatne na modyfikowanie swoich postaw niż osoby w wieku 16—20 lat. W praktykach religijnych dzieci obok wpływów miejskich znaczną rolę odgrywają oddziaływania rodzinne³³. E. Pin wypowiada uwagę ogólną o sytuacji religijnej w mieście, że „najmniej praktykującymi byli tam chłopcy, którzy wyemigrowali do miast”³⁴.

Nieco bardziej ostrożne wnioski i spostrzeżenia znajdują się w książce F. Boularda i J. Rémy'ego. Według tych autorów migracja do miasta nie oznacza z punktu widzenia religijnego totalnej straty. Ewolucja religijna przebiega inaczej, gdy migracja odbywa się w obrębie tego samego regionu kulturowego niż wtedy, gdy jednostka przenosi się do środowiska o wyraźnie niższym „napięciu” religijnym. Bretończycy przybywający do Paryża i urbanizacja Bretanii z Bretończykami to dwa bardzo odmienne zagadnienia. Jednostka reaguje inaczej na zmiany społeczne, gdy działa w osamotnieniu, inaczej, gdy pozostaje w dotychczasowym obrębie kultury regionalnej i jest pod wpływem oddziaływań zbiorowych.

Nie wszyscy imigranci wiejscy w miastach są „straceni” dla Kościoła. Niekiedy środowisko miejskie sprzyja reaktywowaniu praktyk religijnych, a mianowicie u tych imigrantów, którzy przybywają ze środowisk o słabych praktykach religijnych i o znacznych naciskach społecznych w kierunku niepraktykowania. Osoby praktykujące w środowiskach wiejskich pod wpływem uwarunkowań społecznych, kierujące się w małym stopniu osobistymi przekonaniem, odchodzą powoli od praktyk religijnych między innymi z powodu nowego typu kontroli społecznej i oddziaływania wielu czynników charakterystycznych dla miasta³⁵. W środowisku miejskim „pójście do kościoła” nie oznacza włączenia się w tradycyjne zachowania zbiorowe, lecz jest wyrażeniem opinii indywidualnej³⁶.

Podobne uogólnienia na temat wpływu migracji na życie religijne przedstawia R. Pannet³⁷. Według niego imigranci pochodzący z tych samych regionów kulturowych bardziej integrują się z lokalną grupą religijną, pochodzący zaś z innych regionów, wyłączeni z własnej kultury prowincjonalnej i nie zintegrowani z aktualnym regionem kulturowym, praktykują wyraźnie słabiej.

Ludność napływowa, „wytracona” nagle z tradycyjnego środowiska wiej-

³² E. Pin, *Pratiques religieuses et classes sociales: constatations*. W: H. Carrier, E. Pin, *Essais...*, s. 290.

³³ E. Pin, *Pratique religieuse et classes sociales dans une paroisse urbaine Saint-Pothin à Lyon*, Paris 1956, s. 121—124.

³⁴ E. Pin, *Pobudki religijne a przejście ku społeczeństwu technicznemu*. W: *Ludzie — wiara — Kościół. Analizy socjologiczne*, Warszawa 1966, s. 179.

³⁵ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 85 i s. 173.

³⁶ H. Mendras, *L'influence des divers courants migratoires sur la vie religieuse des campagnes*. W: *Paroisses urbaines — paroisses rurales*, Tournai 1958, s. 157.

³⁷ R. Pannet, *Le catholicisme...*, s. 183—184.

skiego, przeżywa trudności związane z dostosowaniem się do nowych form życia zbiorowego w mieście³⁸. Słabe zintegrowanie społeczne przybyszów ze wsi z nowym środowiskiem jest samo przez się czynnikiem hamującym życie religijne. „Dezintegracja społeczno-kulturowa — jak słusznie zauważa F. Houtart — prowadzi na ogół do obniżenia życia religijnego, które nie może rozwijać się normalnie w społeczeństwie zdezintegrowanym”³⁹. Niedostateczna działalność duszpasterska Kościoła w dzielnicach, w których osiedlają się imigranci wiejscy, potęguje jeszcze procesy wyłączenia się z życia religijno-kościelnego (brak miejsc kultu na przedmieściach)⁴⁰. W nowych warunkach przemysłowych tradycyjna religijność ludowa przestaje oddziaływać na osobowość człowieka ze wsi w takim stopniu jak dawniej⁴¹.

Wraz ze wzrostem stopnia adaptacji do życia miejskiego, jak wykazał E. Pin na przykładzie Lyonu, podnosi się szansa realizowania praktyk religijnych w nowym środowisku przez ludność napływową. Struktury miejskie są o tyle niebezpieczne dla religijności, o ile przyczyniają się do dezorganizacji społecznej, do nieprzystosowania się jednostek do życia w nowych warunkach⁴². Na tym tle jest w pełni zrozumiały postulat organizowania duszpasterstwa wyspecjalizowanego dla imigrantów wiejskich, celem rozwikłania licznych trudności związanych z problemem integracji w nowym środowisku parafialnym i miejskim⁴³.

Nieco inaczej zagadnienie wpływu mobilności na przynależność religijną przedstawia M. Vincienne w oparciu o badania w trzech małych miastach liczących poniżej 10 tys. mieszkańców⁴⁴. Imigranci pochodzenia chłopskiego ujawniają częściej niż miejscy autochtoni swoją przynależność religijną poprzez uczestnictwo we mszy św. niedzielnej (32,4% wobec 24,3%). Praktykowanie tylko w wielkie święta jest w obydwu grupach niemal identyczne. U osób pochodzenia chłopskiego istnieje z jednej strony chęć kontynuowania dawnych wzorów zachowań, z drugiej — pragnienie zintegrowania się ze społecznością miejską. Mężczyźni pochodzenia wiejskiego są bardziej praktykujący — zwłaszcza w zakresie regularnej praktyki niedzielnej — niż mężczyźni pochodzenia miejskiego (różnica 14%), ale słabiej niż kobiety urodzone w mieście. W całości rzecz biorąc, praktyki niedzielne kobiet i mężczyzn migrujących są bardziej jednolite (różnica 20%) niż kobiet i mężczyzn pochodzenia autochtonicznego (różnica 40%). Podobne dysproporcje występują w zakresie praktyki komunii wielkanocnej. Pomiędzy dawnymi mieszkańcami wsi i mieszkańcami miasta największa różnica w zakresie zachowań religijnych występuje w grupie wyższych urzędników (różnica 37%) i rela-

³⁸ Różne czynniki pobudzające rozwój środowiska miejskiego i szanse zintegrowania się w nim różnych zbiorowości społecznych omawia J. Rémy, *La ville, phénomène économique*, Bruxelles 1966, s. 127—168.

³⁹ F. Houtart, J. Rémy, *Milieu urbain...*, s. 70.

⁴⁰ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 50. Autorzy ci stwierdzają także, że najbardziej praktykującymi są te miasta, w których tworzenie nowych miejsc kultu było zsynchronizowane ze wzrostem populacji miejskiej.

⁴¹ J. Maître, *Religia a przemiany społeczne*. W: *Socjologia religii* (opracował i wyboru dokonał F. Houtart), Kraków 1962, s. 44.

⁴² E. Pin, *Pratique religieuse et classes sociales...*, s. 234—235. F. Houtart przestrzega przed poglądem, według którego integracja społeczno-kulturowa oznacza automatycznie odnowienie i rozwój życia religijnego. F. Houtart, J. Rémy, *Milieu urbain...*, s. 70.

⁴³ F. Houtart, J. Rémy, *Milieu urbain...*, s. 297.

⁴⁴ M. Vincienne, *Du village à la ville. Le système de mobilité des agriculteurs*, Paris 1972, s. 100—109.

tywnie słaba u robotników (różnica 10⁰/0). Pod względem spełniania praktyki wielkanocnej pochodzenie terytorialne odgrywało rolę różnicującą u przedstawicieli wolnych zawodów i wyższych urzędników. Robotnicy-rolnicy w swoich zachowaniach religijnych bardziej zbliżają się do rolników niż do robotników.

Szkolnictwo średnie, które z reguły wiąże się z miastem, ma istotne znaczenie dla wychodźstwa ze wsi. Ankiety przeprowadzone w 68 gminach, o znacznym wskaźniku skolaryzacji, pozwoliły przeanalizować relację między mobilnością szkolną a praktykami religijnymi⁴⁵. Praktyki religijne u chłopców były niższe niż u dziewcząt (46,4⁰/0 i 68,1⁰/0), ale ogólnie wyższe od praktyk religijnych osób dorosłych (27⁰/0 u mężczyzn i 48⁰/0 u kobiet). W parafiach, w których praktyki religijne młodych stały na wysokim poziomie, odnotowywano również wysoką praktykę religijną dorosłych. Uczęszczanie do szkół w mieście wpływało korzystnie na zaangażowanie w praktyki niedzielne ludzi młodych (63,8⁰/0 — osoby uczęszczające do szkół i 48,1⁰/0 — osoby nie uczęszczające do szkół). W 70⁰/0 ogółu zbadanych gmin uczęszczający do szkół praktykowali lepiej niż nie uczęszczający. Skolaryzacja okazała się czynnikiem faworyzującym zachowania religijne.

Przytoczone konstatacje pozostają w zgodności ze stwierdzeniami dla całej Francji, według których istnieje wyraźna różnica pomiędzy poziomem praktyk religijnych osób uczęszczających do szkół i osób pracujących zawodowo w wysokości 15⁰/0 na korzyść pierwszych. Wejście w życie zawodowe powoduje obniżenie się religijności⁴⁶.

Kontakty codzienne z miastem w postaci dojazdów do pracy ludności wiejskiej nie muszą zawsze pociągać za sobą zmniejszenia poziomu realizowanych praktyk religijnych. Okazało się na przykładzie trzech diecezji francuskich, że poziomy praktyk religijnych osób dojeżdżających do pracy nie były niższe od poziomu praktyk osób tej samej kategorii zawodowej pracujących na wsi, a nawet niekiedy wyższe (np. u robotników i kobiet-urzędniczek). Druga zaskakująca konstatacja dotyczyła kobiet pracujących poza domem, wśród których znaczny odsetek stanowiły kobiety zameżne i dojeżdżające do pracy w mieście. Dane z dwóch diecezji wykazały, że prawie zawsze praktyki religijne kobiet pracujących poza domem były wyższe niż kobiet pozostających w domu. Praca zawodowa poza środowiskiem parafialnym i domowym nie zawsze jest czynnikiem niesprzyjającym kontynuacji praktyk religijnych. Natomiast praca na zmiany z reguły pociąga za sobą spadek zaangażowań religijnych, nawet u kobiet pozostających w domu, których mężowie pracują na zmiany. Zwiększenie się kontaktów społecznych z miastem nie oznacza automatycznie obniżenia poziomu spełnianych praktyk religijnych. Nie sprawdziła się hipoteza, według której dojeżdżający do pracy praktykują „zawsze i wszędzie” mniej niż pracownicy pozostający na wsi. Bardzo wiele zależy od umiejętności reagowania katolików i instytucji kościelnych w środowisku wiejskim na wpływy miast i od zdolności zdobywania nowej reinterpretacji kulturowej, w której element religijny zostaje utrzymany⁴⁷.

R. Pannet zauważa, że robotnicy wiejscy uczestniczący w „podkulturze” miejskiej mogą być w różnym stopniu powiązani ze środowiskiem społeczno-zawodowym. Jedni z nich są uwrażliwieni na położenie klasowe i są

⁴⁵ Tamże, s. 107—108.

⁴⁶ F. Boulard, J. Rémy, *Pratique religieuse...*, s. 128—135.

⁴⁷ Tamże, s. 85—88.

mocno związani ze środowiskiem robotników miejskich, inni bardziej są zintegrowani ze wsią, w której mieszkają. Intensywność związania się ze środowiskiem społeczno-zawodowym może powodować dość znaczne różnice w życiu religijnym robotników wiejskich⁴⁸. Migracje wahadłowe powodują zjawisko „marginalności” w tym sensie, że dojeżdżający nie włączają się jeszcze w sposób pełny w nowe środowisko ich miejsca pracy, a równocześnie kontakty sąsiedzkie i przyjacielsko-towarzyskie w miejscu zamieszkania zostają mocno zredukowane.

Dalsze, bardziej dokładne analizy socjologiczne, oparte na wielorakich studiach monograficznych, zmodyfikują — być może — niektóre nieco zaskakujące konstatacje, zwłaszcza sformułowane przez F. Boularda i J. Rémy'ego. Warto jeszcze podkreślić, że zagadnienie konsekwencji migracji dla życia religijnego mieszkańców wsi jest stosunkowo mało zbadane⁴⁹.

III. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA RELIGIJNOŚCI KATOLIKÓW FRANCUSKICH

Francja jest krajem, w którym dość często przeprowadza się sondaże reprezentatywne nad religijnością katolików i ogółu Francuzów. W oparciu o rezultaty jednego z tych sondaży scharakteryzujemy najogólniejsze tendencje postaw wobec religii we Francji. Przeprowadzony pod koniec 1971 roku przez instytut badania opinii publicznej SOFRES, na zlecenie episkopatu francuskiego oraz czasopism „La Croix” i „Le Pèlerin du XX^{me} siècle”, sondaż reprezentatywny na temat postaw wobec Kościoła i wiary objął 1093 osoby, pochodzące z różnych środowisk, okręgów i zawodów. Kwestionariusz wywiadu zawierał 43 pytania⁵⁰.

Przeważająca większość badanych przyznała się do Kościoła katolickiego (84⁰/o). Protestanci stanowili 2⁰/o, prawosławni — 0,5⁰/o, wyznawcy innych wspólnot chrześcijańskich — 4⁰/o, ateści, bezwyznaniowi i obojętni religijnie — 8⁰/o. Spośród ogółu respondentów 96⁰/o przyjęło chrzest, 91⁰/o otrzymało do dwunastego roku życia wychowanie religijne, 89⁰/o zawarło ślub kościelny i 8⁰/o należało do organizacji kościelnych⁵¹. W odniesieniu do katalogu centralnych prawd wiary poglądy Francuzów były bardzo podzielone. Wprawdzie 75⁰/o ankietowanych wierzyło w Boga (11⁰/o — nie wierzyło, 14⁰/o — było niezdecydowanych), ale aż 40⁰/o nie uważało Chrystusa za Syna Bożego, lecz za „wybitnego człowieka”. O nieomylności papieża w sprawach wiary było przekonanych 29⁰/o (58⁰/o — przeciw), o istnieniu piekła — 34⁰/o (32⁰/o — przeciw, 34⁰/o — niezdecydowani). Wiara w Boga stanowiła najbardziej powszechny i trwały składnik wierzeń religijnych.

⁴⁸ R. Pannet, *Le catholicisme...*, s. 184—188. Na temat zachowań wyborczych ludności wiejskiej pisze F. A. Isambert, *Religion et politique rurales*. W: *Sociologie rurale*, Paris 1976, s. 290—294.

⁴⁹ H. Mendras, *L'influence...*, s. 154—159.

⁵⁰ Podają za: F. Schmalz, *Wie sehen die Franzosen die katholische Kirche?* „Herder Korrespondenz” 26(1972) nr 6, s. 281—284.

⁵¹ W ankiecie zorganizowanej przez Francuski Instytut Badania Opinii Publicznej (IFOP) w 1958 roku na próbie reprezentatywnej młodych Francuzów w wieku 18—30 lat, pochodzących z różnych środowisk społecznych, 76% ogółu badanych określiło siebie jako katolików, 4% — jako protestantów, 1% — jako żydów i 18% — jako bezwyznaniowych. Podają za: G. Cruchon, *Psychologie pédagogique. Les Maturations de l'Adolescence*, t. 2, Paris—Tournai 1971, s. 417.

Warto dodać, że w 1948 roku 66% Francuzów wierzyło w Boga i 58% — w nieśmiertelność duszy ludzkiej⁵². Według sondażu opinii społeczeństwa francuskiego na temat religii, przeprowadzonego przez IFOP w 1970 roku, 39% ogółu ludności uważało istnienie Boga za pewne, a 26% za prawdopodobne⁵³. Chociaż wiara w Boga należy do twierdzeń dość powszechnie akcentowanych, to jednak w zestawieniu z innymi wartościami życia odgrywa rolę podporządkowaną. Tylko 7% badanych postawiło „wiarę w Boga” na pierwszym i 5% — na drugim miejscu w zespole różnych wartości, ceniąc bardziej takie wartości, jak „szczęśliwe życie rodzinne” (26% — na pierwszym i 19% — na drugim miejscu) i „dobre zdrowie” (25% — na pierwszym i 17% — na drugim miejscu).

Poziom praktyk religijnych nie był zbyt wysoki: 22% badanych osób oświadczyło, że uczęszcza w każdą niedzielę do kościoła, 22% — tylko w wielkie święta, 35% — z racji wyjątkowych okoliczności, jak chrzest, zawarcie małżeństwa itp. i 14% — w ogóle nie praktykowało⁵⁴. W grupie osób związanych z Kościołem praktyki religijne stawały się coraz bardziej wynikiem świadomego i refleksyjnego zaangażowania, natomiast praktyki motywowane zwyczajem i tradycją odznaczały się tendencją spadkową. Spośród 72% ankietowanych, którzy oświadczyli, że modlą się, 32% czyniło to codziennie, 43% — przynajmniej raz w miesiącu i 25% — rzadziej. Bardzo często lub często myślało o śmierci 12% badanych Francuzów, 44% — bardzo rzadko lub wcale i 44% — czyniło to ze średnią częstotliwością.

Kościół jako instytucja społeczno-religijna był oceniany dość wysoko i odgrywał w świadomości Francuzów znaczną rolę. Dla większości badanych Kościół stanowił część składową istniejącego porządku społecznego i prezentował się jako czynnik stabilizujący w społeczeństwie. Trzy czwarte Francuzów akceptowało zadania Kościoła w dzisiejszym świecie, bardziej jednak w dziedzinie społecznej i praktycznej pomocy życiowej niż w sprawach specyficznie chrześcijańskich. Tylko 11% badanych postawiło na pierwszym i 4% — na drugim miejscu „głoszenie Ewangelii” jako główne zadanie Kościoła i jeszcze mniejszy odsetek osób dostrzegał istotne funkcje Kościoła w obronie prawd wiary chrześcijańskiej (5% — na pierwszym i 7% — na drugim miejscu). Mniej więcej jednakowo oceniono zaangażowanie się Kościoła na rzecz sprawiedliwości w świecie (27% — na pierwszym i 24% — na drugim miejscu) i wychowanie obyczajowo-moralne dzieci (27% — na pierwszym i 15% — na drugim miejscu). Warto jeszcze dodać, że dla 27% respondentów było rzeczą obojętną, jakie konkretne zadania wykonują księża w Kościele⁵⁵.

Omówiony sondaż reprezentatywny pozwolił na wypracowanie typologii katolików ze względu na ich stosunek do wiary i Kościoła. Wyróżniono cztery podstawowe typy: obojętni religijnie (*les indifférents*) — 21%, chrześcijanie peryferyjni (*les extérieurs*) — 38%, chrześcijanie częściowo zintegrowani

⁵² H. Carrier, *Psychosociologie de l'appartenance religieuse*, Rome 1966, s. 236.

⁵³ F. A. Isambert, *Les ouvriers et l'Église catholique*, Paris 1973. Cytuję za: B. Leś, *Religijność społeczeństw przemysłowych. Studium porównawcze Francji i Wielkiej Brytanii*, Warszawa 1977, s. 133.

⁵⁴ Istnieje rozbieżność w rezultatach sondaży ogólnokrajowych francuskich odnośnie do wskaźnika praktykujących regularnie, który oscyluje od 16% do 22%. J. Potel, *Évolution...*, s. 44–45. W sondażu wśród młodych Francuzów w 1953 roku 35% badanych deklaroowało praktyki religijne odbywane regularnie, 36% — nie-regularnie. G. Cruchon, *Psychologie...*, s. 417.

⁵⁵ F. Schmalz, *Wie sehen...*, s. 281.

(les frontaliers) — 17⁰/₀, chrześcijanie zintegrowani (les intégrés) — 24⁰/₀. W ostatniej grupie wyróżniono dwa podtypy: zaangażowanych bardzo aktywnie (les actifs) — 7⁰/₀ i zwykłych chrześcijan przestrzegających praktyk religijnych (les bons chrétiens) — 17⁰/₀. Pierwszych można określić jako „elitę”, zaangażowanych chrześcijan, o przemyślanej wierze i uczestnictwie kultowym nie zawsze według litery prawa kościelnego; drugich — jako szczególnie przywiązanych do praktyk religijnych i akceptujących z pewnymi zastrzeżeniami reformy wewnątrzkościelne⁵⁶.

Według sondażu ogólnokrajowego z 1975 roku, wśród mężczyzn było dwa razy więcej niewierzących niż wśród kobiet. W grupie katolików praktykujących regularnie kobiety stanowiły 60⁰/₀, w grupie osób niepraktykujących — 9⁰/₀ i w grupie osób niewierzących — 37⁰/₀. Istnieje dwukrotnie wyższa szansa spotkania niewierzącego Francuza wśród osób liczących mniej niż 35 lat niż wśród tych, którzy przekroczyli już granicę 35 lat. Wśród praktykujących regularnie 67⁰/₀ miało więcej niż 35 lat. Około 40⁰/₀ rolników określało siebie jako katolików praktykujących regularnie i tylko 3⁰/₀ jako niewierzących. W rejonach wiejskich katolicy praktykujący regularnie byli czterokrotnie liczniejsi niż niewierzący, w miastach mających poniżej 100 tys. mieszkańców ustalała się swoista równowaga, a w miastach powyżej 100 tys. mieszkańców proporcja kształtowała się na korzyść niewierzących. W regionie paryskim niewierzący byli dwukrotnie liczniejsi niż katolicy praktykujący systematycznie⁵⁷.

IV. WNIOSEK KOŃCOWY

Francuska socjologia religii zdumiewa bogactwem studiów o charakterze monograficznym i ogólnym, badaniami pogłębionymi i powierzchniowymi, obejmującymi prawie wszystkie diecezje francuskie. Granice pomiędzy studiami z zakresu socjologii religii a badaniami podejmowanymi dla celów praktyczno-duszpasterskich są dość płynne i niełatwe do ustalenia. Wyraźnie dominują prace socjologiczne nad katolicyzmem, a zwłaszcza nad praktykami religijnymi w Kościele katolickim.

W syntezie dokonanych konstatacji należy podkreślić, że wraz ze wzrostem industrializacji kraju i rozpowszechnieniem się miejskich form życia nawet w najbardziej odległych wsiach (społeczna urbanizacja wsi) zmniejsza się ogólne przywiązanie do religii i wyrównują się różnice między miastem i wsią. Proces wyrównywania się różnic wyraża się w upodobnieniu się wsi do poziomu pomniejszonej wsi z Kościołem w miastach. W skali globalnej wieś przewyższa pod względem religijnym miasto. Studia szczegółowe o charakterze monograficznym, które uzupełniają prace o charakterze ogólniejszym, ukazują, jak niejednolicie i niejednoznacznie przebiegają procesy przekształceń religijności w konkretnych społecznościach wiejskich. Wchodzenie społeczności wiejskich w orbitę wpływów industrializacyjno-urbanizacyjnych pociąga na ogół za sobą ujemne konsekwencje dla życia religijnego, przynajmniej na płaszczyźnie praktyk religijnych. W pewnych kręgach katolików dochodzi jednak do pogłębienia postaw religijnych i zintensyfikowania za-

⁵⁶ Tamże, s. 282—283.

⁵⁷ A. Rousseau, *Croyants et incroyants: rapports sociaux et symboliques*, „La Vie Spirituelle” 614(1976) s. 359—360.

angażowań religijnych w kierunku bardziej świadomego wyboru wiary i bardziej odpowiedzialnego uczestnictwa w instytucjach kościelnych.

Gromadzone przez instytuty naukowe i przez poszczególnych badaczy materiały statystyczno-socjograficzne wskazują na powolny spadek praktyk religijnych na wsi francuskiej w okresie powojennym. Z zahamowaniem tendencji spadkowych i z wyraźną poprawą sytuacji można liczyć się wtedy, gdy religijność w wymiarze społecznym stanie się bardziej aktem wolnego wyboru niż oddziaływań tradycyjno-środowiskowych.

Zarysowany obraz badań socjologicznych nad religijnością wiejską zawiera tylko ogólny szkic zagadnienia. Wynika z niego, że migracje do miast wywierają na ogół negatywny wpływ na religijność osób migrujących, chociaż rozmiary tego procesu są oceniane przez socjologów niejednoznacznie. Nie sposób w jednym krótkim opracowaniu omówić wszystkie podejmowane problemy i zreferować rezultaty badań. Ograniczyliśmy się tylko do przedstawienia wybranych studiów i badań wiążących się z wiodącym tematem wpływu industrializacji i urbanizacji na życie religijne wsi francuskiej.

Syntetyczne podsumowanie badań socjologicznych nad religijnością wiejską we Francji nasuwa dwie uwagi ogólniejszej natury. Należy uświadomić sobie po pierwsze, że tylko niektóre zjawiska i procesy społeczno-religijne dadzą się zamknąć w ściśle chronologiczne ramy następstw i kontynuacji (np. praktyki religijne). Po drugie, w niniejszym opracowaniu, przy wielości nasuwających się zagadnień, tylko nieliczne z nich stały się przedmiotem refleksji, co zawsze może być powodem dyskusji i zastrzeżeń. Rodzaj i charakter istniejących studiów badawczych, będących na różnym poziomie awansowania syntetycznego i ogólności wniosków, nie mógł pozostać bez wpływu na stopień ogólności wniosków prezentowanych w ramach tematu tytułowego.